

Zərbəliyeva Fatimə⁷¹
İBN MÜHƏNNA LÜĞƏTİNDƏ TÜRK SÖZLƏRİ

İbn Mühənnə lüğəti XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərinə aiddir. Hər bir əsər yarandığı dövrü əks etdirəyi kimi biz bu əsər də həmin dövrün türk dilini, türk dilinin lüğət zənginliyini və qrammatikasının mükəmməlliyinin şahidi oluruq, eyni zamanda dövrün mədəniyyəti, elmi, təsərrüfatı, məişəti haqqında bilik əldə etmiş oluruq. "İbn Mühənnə lüğəti üç hissədən ibarətdir: ərəbcə-farsca; ərəbcə-türkcə; ərəbcə-monqolca. Ərəbcə-türkcə lüğətin quruluşu haqqında az da olsa məlumat verək. Lüğət 2 hissədən təşkil olunub: 1. Öyrənilən dilin (yəni türk dilinin) fonetik, morfoloji, leksik-terminoloji təhlili – bu təhlil tədris prosesi üçün şərh xarakteri daşıyır. Burada türk dilinin əlifbası, səslərin tələffüzü, adlar, feillər, kateqoriyalar, izafət, zərflər, tamamlıq, köməkçi hissəciklər, zamanlar haqqında məlumat verilir. Qrammatik omonimiyə görə müəllif məchul-qayıdış terminini işlədir. Arıldı – kiminsə tərəfindən təmizləndi – məchul, öz-özünü təmizlədi (qayıdış). Arıldı – arıttı. 2. Sözlərin ərəbcəyə tərcüməsi. İkinci hissə 2 əsas bölmədən ibarətdir və 24 fəslə bölünür: "Allahın və ona yaxın olan şeylərin adları", "Qohumluq dərəcələri haqqında", "Dərmanlar və xəstəliklər haqqında", "Su heyvanlarının adları haqqında", "Tikinti-inşaat materialları haqqında", "Silahlar və alətlər haqqında", "Bitki və onların adları haqqında" və s. İyirmi ikinci fəsildə ilin zamanları, illərin adı göstərilir: "Siçğan ili" (Siçan ili), "Balıq ili" (Balıq ili), "At yılı" (At ili), "Donquz yılı" (Donuz ili) və s" (1, s. 30).

İbn Mühənnə Türk dilinin qrammatik xüsusiyyətləri olan hissədə, yazı, səs, forma və söz sahələri ilə bağlı mühüm qərarlar vermişdir. İbn Mühənnə, Türk dilinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında, nümunələrə əsaslanaraq izahat verməzdən əvvəl, Türk dilinin ümumi quruluşu və Türk dili coğrafiyası haqqında da bəzi məlumatlar vermişdir.

İbn Mühənnə Türk dilinin yazılışına, xüsusən sait səslərin yazılması ilə bağlı bir az məlumat verdikdən sonra yaşadığı zaman və mühit ilə başqa bir Türk Ləhcələrinin fonoloji xüsusiyyətləri və və ən əsası, tapıntılarını dəyişkən formalar üzərində nümunə götürmüşdür. İbn Mühənnəyə görə, "Türküstan xalqı, bəzən söylədikləri bir sözü dəyişdirərək ona yaxın bir hərf istifadə edirlər, bunun səbəbi hərlərin yaxın olmasıdır" və türk dilində dəyişən səslər "on iki ədəd" dir. Bu çərçivədə İbn Mühənnə'nin qeyd etdiyi vacib səs dəyişikliklərindən bəziləri bunlardır:

1. İbn Mühənnəyə görə, türk dilindəki səs dəyişikliyinə ən məşhur d - t - y samitləri arasında göülür. Buna görə idi-idi sahib, edgü-edgü iyi, və adak-adak çanak, kap nümunələrini verdikdən sonra dəyişkənlik göstərən bu sözlərin Türklər tərəfindən iti, eygü və ayak şəklində qarşılandığını da bildirməsi, bir tərəfdən İbn Mühənnənin Türk dialekləri haqqında məlumat sahibi olduğunu, digər tərəfdən də yaşadığı bölgədə olan tayfaların hansı formaları istifadə etməsi baxımından vacibdir.
2. Mahmud Kaşğarının Divanü lüğət-it-türk əsərində, Oğuz dialektini digər türk dialektlərindən fərqləndirən əsas səs dəyişikliklərindən biri olaraq izah etdiyi söz t-d dəyişikliyi, İbn Mühənnənin da til-dil, tiş-diş nümunələrinə əsaslanaraq diqqət çəkdiyi xüsusiyyətlərdən biridir.
3. Türk dilinin ilk yazılı mənbələri olan türk runik hərləri olan yazılarda dəyişiklik göstərilməyə başlayan söz, ümumiyyətlə başqa dil sahələrində -m ilə təmsil olunan söz -b samitinin varlığı, Türk dili tarixində vacib problemlərdən biridir. Buna görə, orijinal samitin -b olub-olmamasından asılı olmayaraq, -m li formaların dialekt olub-olmaması barədə dəqiq məlumatımız yoxdur. İbn Mühənnə da lüğətində bu məsələyə diqqət çəkərək "Ölkəmizdəki türklər "mim" hərfini "be" hərfi ilə dəyişirlər" deyərək bəlkə də digər türk dialektləri arasında ortaqlıq formaları doğru qəbul edərək, m-b dəyişikliyinə qəbul etmişdir. Mənbə, mən-bun "kusu". İbn Mühənnənin digər Türk dialektlərindəki forması -m kimi yaşadığını bilməkdən başqa, öz ölkəsindəki türklər tərəfindən -b kimi istifadə edilmiş olması, İbn Mühənnə lüğətinin hansı mühitdə yazıldığı haqqında nümunələr olması baxımından əhəmiyyətlidir.
- İbn Mühənnə, söz başı b-m dəyişikliyinə arada türk dialektləri arasında söz başındakı -b samitinin düşdüyünə də sübut etmiş və bu mövzuya aid nümunələr göstərmişdir: ne boldı - ne oldı, ne bolgay – ne olgay. Türk dialektləri arasındakı b-m dəyişikliyi kimi söz başındakı -b samitinin düşməsi də Oğuz dialektinə aiddir.
4. İbn Mühənnə, söz kökündə samit dəyişikliklər mövzusunda verdiyi məlumatlardan başqa, əlavə edildikdə meydana gələn səs dəyişikliklərindən dəxəbərdardır. Bu çərçivədə İbn Mühənnə, samitlə bitən fəllərdən sonra keçmiş zaman şəkilçisinin (-dı) samitinin -d və ya -t olacağı mövzusunda verdiyi ikili nümunələrlə, bir arada mövcud olmadığını göstərir: açdı-açtı, baktı-baktı, kopdı-koptı.
5. Tarixi türk dili nümunələrinə ilk dəfə ilk İslam türk mətnlərində qarşılaşdığımız söz ortası və söz sonu damaq k – h dəyişikliyi, İbn Mühənnənin də aid olduğu zaman və mühitdə aşkar etdiyi dəyişikliklərdən biridir. Burada verilən sıxtadı – sıhtadı "ölü üçün ağladı"; akru – ahru "yavaş"; toklı – tohlu "quzu" nümunələri tarixi türk dili sahəsində qarşılaşdığımız nümunələrlə oxşarlıq göstərir. Çünki tarixi türk dili sahəsində damaq k – h dəyişikliyi, daha çox ş, r kimi samitlərdən əvvəl gələn k samitində baş verir.
6. İbn Mühənnə tərəfindən qeyd edilən vacib samit dəyişikliklərindən biri də, yenə Tarixi türk dili sahəsində ilk dəfə İslam Türk mətnlərində qarşılaşdığımız və əksər mənfə geniş hallarda ortaya çıxan z – s dəyişikliyi. İbn Mühənnə bu sahədə kelme – kelmez, yaramaz – yaramas nümunələrinin əlavə olaraq, söz ortasında samit ahəngindən asılı olaraq izder – ister nümunəsini də qeyd etmişdir.

⁷¹ Sumqayıt Dövlət Universiteti, Magistr. zarbaliyeva1998@mail.ru

"İbn Mühənnə Lüğəti" ndə tarixi türk dilinin təsnifatı baxımından olduqca vacib olan yuxarıdakı fonoloji xüsusiyyətlərindən əlavə morfoloji xüsusiyyətlər də qeyd edilmişdir.

1. İbn Mühənnəyə görə türk dialektləri arasında dəyişiklik göstərən əlavələrdən biri də adlara əlavə edilən kiçiltmə şəkilçiləridir. Türk dilinin kiçiltmə şəkilçisinin +kına (saraykına, evkine, öküzkinə) olduğunu bildiren İbn Mühənnə, "Türkmənlər isə kiçiltmək istədikləri sözün sonuna cim ilə gayn əlavə edirlər" deyərək saraycug və öküzçük nümunələrini verir.

Tarixi Türk dili sahəsində adlarda kiçiltmə ifadəsinin, İbn Mühənnə tərəfindən də bildirildiyi kimi +kına, +kıya, +kına şəkilçisi, buna qarşılıq Oğuz-Qıpçaq Türk yazı dillərində bu şəkilçiyə ara-sıra rast gəlinə də +cXk əlavəsi ilə də ifadə edildiyi, bu sahədə İbn Mühənnənin verdiyi bu məlumatın da Türk dialektləri arasındakı morfoloji dəyişikliklərdən biri olduğunu qeyd edə bilərik.

2. İbn Mühənnə, tarixi Türk dilindəki mətnlərin indiki zaman sifət-fel şəkilçilərindən olan və Türk dialektləri arasında dəyişiklik göstərən -gAn və -(X)gll şəkilçisini "Fail", "Özne" başlığı altında vermişdir. Ona görə hər hansı bir feili aktual mövzuya çevirmək üçün ya -gAn əlavəsi ya da -(X)gl şəkilçisi istifadə edilir: agıngan (aggan), ingen, bargan, yaratıqlı, barıqlı, küllüglü və s.

Qədim türk dilində yayılmış -(yU)r, -(X)gl və -(X)gmA şəkilçilərinin bundan əlavə olaraq, çox yayılmış ilk İslam Türk mətnlərində ortaya çıxan -gAn şəkilçisi, tarixi Türk dili sahəsinin indiki zaman sifət-fel şəkilçilərindəndir. Bunlardan -(X)gl, -(X)gmA və -gAn şəkilçiləri, əlavə edildikləri feilləri eyni zamanda ismi fel edən sifət-fel şəkilçiləridir. İbn Mühənnə yaşadığı zaman və mühitdə həm -gAn həm də -(X)gl sifət-fel şəkilçilərinin eyni mənə və işləkliyində, həm şəkilçilərin tarixini izləmək həm də tarixi dialektoloji tədqiqatlar üçün çox vacibdir.

Kitabın ikinci hissəsində olan isimlərin də bəziləri bunlardır:

Allah'ın isimləri və digər ilgili olanlar: tengri "tanrı", iydi (idi) "sahib olan", yaratganyaradan" vb. bu isimlərin alt bölümü olara dünyə ve yaratıkların adları sıralanır: ajuñ "dünya", ulug gün "kıyâmet günü", uçmak (uşmak) "cennət"; aşnuñı ata "Hz. Adem" aşnuñı ana "Hz. Havva", tevük "falan", tıñlıg "hayvan", kiyik "yabani", yik "şeytan".

"Hastalık ve ilaçlar: agrug "ağrı", sökellik "hastalık", tumagu "grip", alaluk "alaca hastalığı"

Yiyecek ve içecekler: aş "yemek", yégü "yiyecek", kurud et "kurumuş et", pişik et "pişmiş et", mün "çorba", bulgamaç "bulamaç", üçüg "taflı", talkan "kavut", kurut "keş", bışlak "peynir".

İnsan organları: kemiçek "kıkırdak", tamar "damar", baş sagrañı "kafatası", kulakkemiçeği" kulak kıkırdığı", kovuk "kulak çukuru", kırtış "yüz derisi", kaş "kaş", göz "göz", til ucu" dil ucu", tutak "dudak" (3, s. 245).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəna Dürsunəli qızı Mahmudova "Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi". Bakı, 2016, 53 s.
2. Tofiq Hacıyev "Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül insan və Halbətül lisan". Bakı, "Kitab aləmi" 2008, 160 s.
3. https://www.academia.edu/16882374/T%C3%BCrk%C3%A7enin_%C3%96%C4%9Fretimi_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_%C4%B0bn_i_M%C3%BChenna_L%C3%BCgati_nin_Yeri
4. <https://atf.sobiad.com/index.jsp?modul=makaledetay&Alan=sosyal&Id=AXC-kVQvVzgeuufWDKu>
5. <http://www.turkbilig.com/pdf/201019-66.pdf>

Açar sözlər: İbn Mühənnə, Türk dili, İbn Mühənnə lüğəti, sözlər.

Key words: Ibn Muhanna, Turkish language, Ibn Muhanna dictionary, words.

Ключевые слова: Ибн Муханна, турецкий язык, словарь Ибн Муханны, слова.

İbn Mühənnə lüğətində türk sözləri

Xülasə

XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində İbn Mühənnə lüğətinin özünəməxsus yeri vardır. Məqalədə "İbn Mühənnə Lüğəti" ndə türk dilinin yazılışı, səs və forma xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu araşdırma da Türk dilinin həm səs və morfoloji xüsusiyyətlərini, həm də İbn Mühənnə lüğətinin türk dili tarixi baxımından əhəmiyyətini anlamaq mümkündür.

Turkish words in Ibn Muhanna's dictionary

Summary

At the end of the 13th century and the beginning of the 14th century, Ibn Muhanna's dictionary has a special place. The article examines the spelling, sound and form features of the Turkish language in the "Dictionary of Ibn Muhanna". In this study, it is possible to understand both the phonetic and morphological features of the Turkish language and the importance of Ibn Muhanna's dictionary in terms of the history of the Turkish language.

Турецкие слова в словаре Ибн Муханны

Резюме

В конце 13 - начале 14 века словарь Ибн Муханны занимает особое место. В статье исследуются особенности правописания, звука и формы турецкого языка в «Словаре Ибн Муханны». В этом исследовании можно понять как фонетические, так и морфологические особенности турецкого языка, а также важность словаря Ибн Муханны с точки зрения истории турецкого языка.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova